

Gazzâlî'ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti
Nature of Intention Education According to al-Ghazzâlî

Muhammed Muhdi Gündüz

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assistant Professor Dr., Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of Religious Education
Şırnak, Turkey
mehdi.g82@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0262-1989>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 8 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Nisan / April 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 22 Sayfa / Pages: 134-162

Atıf / Cite as: Gündüz, Muhammed Muhdi. "Gazzâlî'ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti [Nature of Intention Training According to al-Ghazzâlî]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/22 (June 2019): 134-162.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.550776>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey). All rights reserved.

Öz

Niyet, eylemin değerini doğrudan tayin ettiğinden İslam düşünce geleneğinde farklı anlamlarıyla ele alınmıştır. Bu çalışma, İslam düşüncesinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Gazzâlî'nin görüşleri esas alınarak niyet eğitimini gündeme getirmeyi amaçlamaktadır. İslam düşüncesindeki niyet ile ilgili anlayışlar, “niyet hadisi” olarak meşhur olan hadis etrafında gelişmiştir. Gelenekte niyetin eyleme sevk eden gaye ve eylemin kendisine yönelme anlam katmanlarına sahip olduğu görülmektedir. Gazzâlî, niyetin eylemleri birbirinden ayırma anlamında temyiz, eylemin niçin yapıldığı manasında gaye ve bilinçli olarak eyleme yönelerek onun sorumluluğunu üstlenme kavrayışlarını harmanlayarak kendine özgü bir niyet anlayışı geliştirmiştir. Ona göre niyet eğitimi; insanı tanıma, kalp eğitimi ve niyetin ihlâsa dönüştürülmesi aşamalarından oluşmaktadır. Niyet, sadece Allah rızası gayesi ile eylemi gerçekleştirmenin yanı sıra doğru eylemin tercih edilmesi anlamına da gelmektedir. Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet eğitimi, eylemin gayesine dair bilincin yanında hangi eylemin tercih edilmesi gerektiğini de kapsamaktadır. Çalışmamız literatür taraması kullanılarak *İhyâ'u 'ulûmü'd-din* adlı kitabı başta olmak üzere Gazzâlî'nin eserlerinin metin analizine dayanmaktadır. Elinizdeki metin, Gazzâlî'nin niyet anlayışının özellikle niyet eğitimi bağlamında Din Eğitimiye yeni bir perspektif sunduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Gazzâlî, Niyet, Niyet Eğitimi, İhlâs

Abstract

Since intention (niyyah) directly supplies the value of action, it is taken to have different meanings and accordingly approached in different ways in the tradition of Islamic thought. This study aims to discuss and raise the subject of the meanings of intention from the point of view of Religious Education based on the views of al-Ghazzâlî one of the most important figures of Islamic thought. The idea of intentions in Islamic thought has evolved around the hadith, which is known as the “niyyah hadith”. In tradition, it is seen that the intention has the meaning layers that lead the action and the action itself. al-Ghazzâlî developed understanding of intent by distinguishing various acts of intention from each other, blending purpose (ghaye) as the intention of why the action is done with responsibility as the intention of consciously undertaking an action, and thereby developed an original body of thought on the issue. Accordingly, the training of one's intention is made up of the following stages: understanding the human being, training of the heart and changing ones intention with sincerity (ikhlas). Niyyah denotes the realization of an action with the purpose of seeking Gods pleasure as well as the moral validity of the action. According to Ghazzali, intent education includes not only consciousness of action but also which action should be preferred. The literature review was used in our study and it is based on the text analysis of the works of al-Ghazzali, especially the book *Ihya' 'ulum al-din*. This study argues that al-Ghazzâlî's vision of intention offers a new perspective to Religious Education, especially in terms of the conditions to properly choose ones intention.

Keywords: Religious Education, Intention (niyyah), al-Ghazzâlî, Intention Education, Sincerity (ikhlas)

GİRİŞ¹

İnsan, yaşamını devam etmek için bilinçli olarak eylemde bulunmaktadır. Eylemler güdülenme, azim, kasıt ve niyetten oluşan zihinsel süreçler² ile eylemin gerçekleştirilmesinden oluşmaktadır. Zihinsel süreçlerin en önemli aşamalarından biri de niyettir.

İslam düşüncesine bakıldığında niyete ilişkin anlayışların “niyet hadisi”³ olarak meşhur olan hadisin etrafında geliştirildiği görülmektedir. Hadiste amelin niyete hasredilmesinden⁴ yola çıkılarak eylemin niyete göre değerlendirileceği sonucuna varılmıştır. Hadiste niyet kelimesinin kullanıldığı bağlama göre eylemlere kastetmek, yönelmek anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. Metinde tercih edilen kelimelerden bunların günlük hayatın içerisinde tekrarlanarak âdet haline gelen eylemler olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Ancak İslam düşünürleri bunların ibadetlerin

- 1 Bu çalışma 2017 yılında tamamladığımız “Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâlî Örneği)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Examining the Concept of Intention (Niyah) From the Point of Religious Education (a Case of Gazzali)”, (PhD Dissertation, Marmara University, İstanbul/Turkey, 2017).
- 2 Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDVY, 2008), 41.
- 3 Söz konusu olan hadis kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله، فهجرته إلى الله ورسوله، فمن كانت هجرته لغير الله ورسوله، فهجرته إلى ما هاجر إليه. ‘Ameller ancak niyetlere göredir. Herkes için niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah’a ve Resulüne ise, onun hicreti Allah’a ve Resulünedir. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için hicret etmişse, onun hicreti de hicret ettiği şeydir.’ Buhârî, *Bed’ü’l-vahy*, 1, İmân, 41.
- 4 Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmânî, *Sahîhu Ebi Abdullah el-Buhârî bi-Şerhi’l-Kirmânî, el-Kevâkibü’l-derâri fi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 2 Baskı (Beirut: Dâru İhyai’t-Tûrasi’l-Arabi, 1401/1981), 17.
- 5 Niyet hadisinde neden “ef’âl” (افعال) tabirinin yerine “el-‘âmâl” (الاعمال) ifadesi kullanılmasının nedeni, “ef’âl” (افعال) bir kereye mahsus olan olaylar için kullanılırken; “el-‘âmâl” (الاعمال) kelimesinin sürekli tekrar edilenler için kullanılmasıdır. Ayrıca “el-‘âmâl” (الاعمال) kelimesi “ef’âl” (افعال) tabirine göre daha özeldir. Bunun yanında “ef’âl” (افعال) nadir olan eylemler için kullanılır ve niyet ile beraber olmazken, “el-‘âmâl” (الاعمال) niyet ile beraber bulunan eylemleri ifade eder. Amel ise insanın üzerinde devam ettiği ve ondan tekrar sadır olan niyet diye tabir edilir. Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallani, *İrşadüs-sari li-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beirut: Dâru İhyai’t-Tûrasi’l-Arabi, t.y.), 54; Ayrıca, diğer kelimelerin yerine amel kelimesinin tercih edilmesi ile ilgili olarak bkz. Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim Karâfi, *el-Ümniyye fi idrâki’n-niyye* (Beirut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1404/1984), 13-16.

dışında kalanları kapsayıp kapsamadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onların kahir ekseriyeti hadisin sadece ibadetleri kapsadığını, diğerleri ise hadis metninde geçen “el-a’mâl” (الأعمال) kelimesinin Araçlar tarafından bilinçli eylemler için kullanıldığına işaret ederek metindeki niyetin bütün şuurlu eylemleri içerdiğini belirtmişlerdir.⁶ Hadisin devamında övülmüş olan bir eylem, bu da Allah ve Resulü için hicret etmek, yerilmiş olan bir eylemin, dünyalık veya bir kadınla nikâhlanmak için hicret etmek ile birlikte zikredilmesi niyetin bütün bilinçli eylemleri kapsadığı görüşünü desteklemektedir. Buna göre niyet, amacının kişinin günlük yaşamında âdet haline getirdiği eylemleri ibadete dönüştürerek diğer eylemlerden ayırt etmeyi sağlamaktadır.⁷ O halde niyetin kişinin bilinçli olarak gerçekleştirdiği eylemlerine değer kattığı söylenebilir.

Müslüman düşünürler bilinçli eylemlerin zorunlu olarak niyeti gerektirdiğinden ve insanın da bilinçli eylemlerde bulunduğundan yola çıkarak “insan fitratı gereği zorunlu olarak niyet eden bir varlıktır” sonucuna varmışlardır. Bilinçli eylemler (amel) istenilen (iyi) veya istenilmeyen (kötü) bir niyete dayanmaktadır. İyi niyetle yönelinen bütün doğru eylemler hayırlı olurken kötü niyetle eylem gerçekleştirildiğinde yaratılış bozularak ebedî mutsuzluğa sebep olur. Kişi yaratılış gereği ikisine ulaşabilme imkânına sahiptir.⁸ Asıl mesele niyetin istenilen olup olmamasıdır. Bu da niyetin eğitimle olan ilişkisini göstermektedir.

İslam eğitim tarihine bakıldığında niyetin eğitim ile ilişkisini gösteren birçok uygulama vardır. Gelenekte kitaplara “niyet hadisi” ile başlanması veya bu hadise göndermelerde bulunulması,⁹ kitap merkezli eğitimin yapıldığı medreselerde “erba’ûn” (kırk hadis)¹⁰ adlı kitaplara bu hadisle başlanması ve yetişkin eğitiminin ön planda tutulduğu tekke ve zaviyelerde niyet eğitiminin öncelenmesi¹¹ niyetin eğitimle olan ilişkisini göstermektedir.

İslam düşünce tarihine bakıldığında niyetin doğrudan veya dolaylı olarak çalışmalara konu edildiği görülmektedir. Örneğin Gazzâlî’nin (ö.505/1111), halkı eğiten âlimleri eğitmek gayesi ile kaleme aldığı *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-din*¹² adlı eseri başta olmak üzere birçok eserinde niyeti işlediği görülmektedir. O İslam düşünce geleneğinde niyet eğitimi anlayışının oluşumuna ve gelişimine katkıda bulunan

6 Muhammed Muhyiddin Basil, “İşrakü’n-Nebeviye, (İnnamâ’l-a’mâlû bin-niyât)”, *Hedyü’l-İslam* 4/47 (2003): 16.

7 Kastallani, *İrşadü’s-sari*, 54.

8 Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *en-Niyye fi’l-İslam ve bu’duha’l-insânî* (Riyad: Darü’n-Nahvî, 1992), 29, 26, 30, 65.

9 Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî Aynî, *‘Umdetü’l-kârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: Matbaa Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1972/1392), 1: 24..

10 İmam Nevevî, *Adabü’l-Âlimve’l-Mutââlim*, nşr. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed Tanta (y.y: Mektebatu’s-Sahabe, 1987), 6, 24; Emine Keskiner, “Zernûcî’nin Tüs’ye Eğitim Açısından Etkisi Üzerine Bir İnceleme (Talimü’l-Müteallim fi Tarîk’-Teallüm-Âdâbu’l-Müteallimin Örneği)”, *MÜİFD* 48/ (2015): 97.

11 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-din* (Beyrut: Dârü’l-Mârifet, 1983), IV: 363.

12 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 2; İhyâ’nın eğitim açısından genel değerlendirilmesi için bkz. Cemil Oruç, *İmam-ı Gazzâlî’nin Eğitim Anlayışı* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 162.

önemli şahsiyetlerden biridir. Öğretmen ve öğrencilerin eğitiminde önceliğin niyet eğitime verilmesi gerektiğini,¹³ bunun için eylemden önce kişinin niyetinin eğitilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁴

Eğitim ile ilgili tanımlara bakıldığında kişinin bilinçlilik hali ile bir davranışı gerçekleştirmeye yönelik anlamı ön plana çıkarılmaktadır. Eğitim her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın nihayetinde bir bilinçlenme/bilinçlendirme hadisesi olmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında niyetin eğitimle çok yönlü bir anlam ilişkisine sahip olduğu görülmektedir. Niyet-bilinç arasındaki yakın ilişki göz önüne alındığında niyetin genelde eğitim özelde ise din eğitimi açısından önemli bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bu çalışmanın temel problemi; “İslam düşünce tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Gazzâlî'nin niyet anlayışını ortaya koymak”tır. Çalışmanın amacı ise bu doğrultuda *Gazzâlî'nin düşünceleri etrafında niyet eğitimi gündeme getirmektir.*

Çalışmamız Gazzâlî'nin düşünceleri temel alınarak niyet eğitiminin mahiyetini konu edinmektedir. Bunun için, niyet nedir? Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet nasıl anlamlandırılır? sorularının yanı sıra Gazzâlî'nin düşünceleri esas alınarak niyet eğitimi nasıl yapılır? sorusunun yanıtları üzerinde yoğunlaşmıştır.

1. NİYETİN SÖZLÜK ANLAMI

Sözlüklerde niyet (النَّيَّةُ), genel olarak bir şeye kastetmek veya bir şeyin çekirdeği olmak üzere genel olarak iki anlama sahiptir. İlkine göre niyet kelimesi yönelmek, azmetmek, bir şeyi çok istemek, gidilen yön anlamlarına gelirken¹⁵ ikincisinde ise hurmanın veya kuru üzümün çekirdeği anlamı kastedilmektedir.¹⁶

Genelde kelimenin “n-v-y” (نوى) kökünden türetildiği kabul edilmekle birlikte bazı düşünürler “v-n-y” (ونى) veya “en-nevâ” (النوى) olabileceğini belirtmişlerdir. İlkine göre niyet “kastetmek, yönelmek, inanmak” anlamlarına gelirken ikincisinde ise ayrıca yavaşladı ve gecikti manalarını da içermektedir. Bu anlama göre niyet edilen eylem yavaşladığında veya geciktiğinde niyetin tashih edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Son görüş “nâvî” (النواى) yani “niyet eden kişi ulaşamayacağı bir şeyi azimli bir şekilde ister, talep eder”¹⁷ anlamındadır.

Türetilen kelimeler ve kalıplar ile gidilen yön, yakın veya uzak hedef, azim,

13 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Fâtihatü'l-ulûm* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyetü'l-Misriyye, 1322), 8.

14 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, trc. Mehmet A. Müftüoğlu (İstanbul: Çelik, t.y), 721; Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 364.

15 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, “n-v-y”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), XV: 347; Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhidî, “n-v-y”, *Kitâbü'l-âyn*, ed. İbrâhim Samerrâî Mehdi Mahzumî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemil'l-Matbuat, 1988), VIII: 394; Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebidî, “n-v-y”, *Tâcü'l-ârûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kahire: y.y., t.y.), V: 379.

16 İbn Manzûr, “n-v-y”, XV: 349.

17 Zebidî, “n-v-y”, V: 379.

ihtiyaç¹⁸ vb. anlamlarla niyet kavramının içeriği zenginleştirilmiştir. Söz konusu anlamlar, niyetin kısa vadeli olarak gerçekleşen bir gaye ile sınırlandırılmaması gerektiğini, uzun vadeli olan eylem veya yönler için de geçerli olabileceğini göstermektedir. Ayrıca niyet eden kişinin bir gayeye uygun olarak, isteyerek değişimde bulunduğuna göndermede bulunmaktadır.

Niyet kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında genel olarak iki şekilde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bunlardan biri kasıt ve iradeyken diğeri kişinin niyet ettiği veya kastettiği gaye anlamlarıdır. Bunlardan ilki ahlaki niyet, diğeri ise psikolojik niyet olarak adlandırılmaktadır.¹⁹ Ahlaki niyet kişinin eylemi gerçekleştirmenin gayesini gösterirken psikolojik niyet kişiye gerçek anlamda eylemi isnat etmeyi sağlamaktadır. Yukarıdaki anlamlarından yola çıkarak niyetin kişinin kendisini ilgilendiren, uzak yakın olması fark etmeksizin, bir gaye ile eyleme ilişkin sorumluluk üstlenme özellikleri belirginleşmektedir.

2. GAZZÂLÎ'NİN NİYET ANLAYIŞI

İslam dünyasında “Hüccetü'l-İslam” lakabıyla anılan İmam Gazzâlî, İslam düşüncesindeki niyet kavrayışlarını harmanlayarak kendine özgü bir niyet anlayışı geliştirmiştir. Onun eserleri arasında yer alan “*Niyet Risalesi*”nde bunun izlerini görmek mümkündür. Ayrıca Gazzâlî çoğu eserinde, bazen satır aralarında gizleyerek bazen de açıkça, konuyu farklı yönleri ile gündeme getirmekte ve ona göndermelerde bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet, irade ve niyet eden varlık olarak ele aldığı inşada anlam kazanmaktadır. Bunun için insan ve irade anlayışının ortaya konulması gerekmektedir.

2.1. Gazzâlî'nin İnsan Anlayışı

Her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu ifade eden Gazzâlî, Allah'ın âlemdeki her şey gibi insanın da gizli ve açık olarak gerçekleştirdiği bütün eylemlerini bildiğini ve onlarda tasarrufta bulunduğunu belirtmektedir. Yaratılanları mümkünü'l-vücut yani varlığı mümkün olan varlıklar olarak nitelendirmektedir.²⁰ Bunları da kendi içerisinde varlığı tamamlanmış olarak yaratılan gök, yıldız vb. varlıklar ve noksan olarak yaratılmasına karşın uygun şartlarda olgunluğa ulaşabilecek po-

18 Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, “n-v-y”, *es-Sihâh tacü'l-luga ve sihâhi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sihâhü'l-luga = es-Sihâh fi'l-luga*, ed. Ahmed Abdülgafur Attar (Kahire: Daru'l-ilm-lilmaliyin, 1990), VII: 2516; Ferâhidî, “n-v-y”, VIII: 394; Zebîdî, “n-v-y”, V: 379; İbn Manzûr, “n-v-y”, XV: 347.

19 M. Abdullah Dirâz, *Kur'an Ahlâkı*, trc. Ünver Günay Emrullah Yüksel (İstanbul: İz, 2004), 286.

20 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Makâsüdü'l-felâsife*, (Kahire: y.y., 1331), 148; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds fi medârici mârifeti'n-nefs* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 161; A. Kamil Cihan, *İbn Sînâ ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İnsan, 1998), 104.

tansiyeye sahip bitki, hayvan, insan vb. varlıklar olmak üzere ikiye ayırmaktadır.²¹ İnsan, mümkün varlıklar içerisinde noksan olarak yaratılmış olmasına karşın uygun çevrede, eğitimle kendini gerçekleştirme imkânına sahiptir.

Gazzâlî'ye göre insan, birbirinden farklı yapıda olan beden ve nefsten/ruhtan oluşmaktadır. İnsanın bu yönlerinden ilki kevn ve fesad kanunlarına tabi olan cisimken diğeri cismini tamamlayan, ona nur veren nefis cevheri olmaktadır.²² Gazzâlî insanın bu şekilde iki yönlü olmasını, âlem içerisindeki konumuna bağlamaktadır. Buna göre insan, melek ve hayvan âlemleri arasında bulunduğundan her iki âlemin özelliklerini doğal olarak taşımaktadır.²³

Bu yönlerden ilki, insanın aşağı yönünü temsil eden ve hayvanlarla paylaştığı cismani yönü, diğeri ise onlardan büsbütün farklı olarak âlemde özel yeri olan, akıl sahibi ve ruhi bir varlık olmasıdır. “*Bu ikinci anlamda insan kendi hakikati, eşyanın gerçekleri ve Allah hakkında şuur sahibi olup, bu niteliğiyle artık değişmez bir varlık değil, bir hamle ve gelişim varlığı*”²⁴ olmaktadır. İnsan ikinci yönüyle, Kur'an'ın ifadesiyle, emaneti yüklenmekte (el-Ahzâb 33/72) ve bunun sonucu olarak eylemlerin sorumluluğunu üstlenmektedir.²⁵ Gazzâlî aralarında büyük farklar olmasına rağmen herkesin fitraten bu emaneti yüklenme kabiliyetine sahip olduğunu vurgulamaktadır.²⁶ Kişinin bu potansiyeye sahip olması ona kendini gerçekleştirme imkânını vermektedir. Çünkü kişi emaneti yüklenerek hayvanların derecesine düşme tehlikesi ile yüzleştiği gibi bununla meleklerin seviyesine yükselme imkânına da sahiptir.²⁷ Bu özellikler insanın eğitilmesine imkân tanımaktadır.

Akıllı bir varlık olma insana eylemlerin sorumluluğunu yüklemenin yanı sıra kendisine verilen emanetin de kaynağıdır. İnsanı dünyada ve ahirette mutluluğa ulaştırmanın akıl olduğunu ifade eden Gazzâlî bununla yeryüzünde Allah'ın muhatabına mazhar olduğunu ve dolayısıyla halifesi olduğunu vurgulamaktadır.²⁸ O, kişinin sahip olduğu aklın kendisinde kuvve halinde bulunduğunu ve açığa çıkması için eğitime ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.²⁹

Gazzâlî'ye göre insanın yüklediği emanet âlemdeki yerine uygun olarak sev-

21 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 56.

22 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel* (Kahire: Mektebetü'l-Cüdi, 1973), 31; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, “Eyyühe'l-veled”, *Mecmûatü Resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 125.

23 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 34.

24 Mustafa Çağrırcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı (Teorik ve Pratik)* (İstanbul: Ensar, 2013), 88.

25 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 26, 374.

26 Gazzâlî, *Me'aricü'l-kuds* 103.

27 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Erba'ün fi usûlî'd-dîn*, nşr. Muhammed Muhammed Cabir (Kahire: Mektebetü'l-Cüdi, 1963), 255-256; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 99.

28 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 119; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 29.

29 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 410; Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 121.

gi ve korku arasında yer alan mârifet³⁰ ve tevhittir.³¹ Allah'ın tek isteği Allah sevgisi ve ahiret korkusudur.³² O, Kur'an-ı Kerim ve hadislerden değişik örnekler vererek kişinin bunları doğuştan kabul etme yeteneğine (fıtrata) sahip olduğunu ve bunun onu diğer varlıklardan üstün kıldığını belirtmektedir.³³ Ayrıca ona göre insanın dünyada iken bunları kendisine gaye edinmesi gerekmektedir. Bunun için Gazzâlî, insana "ahiret yolcusu" diye hitap ederek âdeta onun bu gerçekliğini bilinçaltına yerleştirmek istemektedir. Ona göre "ahiret yolcusu" olan kişinin bütün eylemlerinin bu gayeye uygun olması gerekmektedir.

Kişinin ahiret yurdunu gaye edinebilmesi için ona dair bir bilgi sahibi olması gerekmektedir. Gazzâlî'ye göre kişinin ulaşabileceği gerçek mutluluk ahiret yurdu-
dur.³⁴ Bunun için o, gerçek mutluluğu daima ahiretle ilişkilendirmekte ve kişinin yaşantısında var olan her şeyin ahiret hayatına hizmet etmesi yönüyle değer kazandığını söylemektedir.³⁵

Gazzâlî'nin insan anlayışının merkezinde insanın akıllı olma özelliği yer almaktadır. Bu vasfın bir sonucu olarak insan, Allah tarafından "muhatap" alınmakta ve yaptıklarından "mükellef" (sorumlu) tutulmaktadır. Bunun için kişinin irade sahibi olması gerekmektedir. İrade kişinin Allah karşısında eylemde bulunma özgürlüğü ve eylemlerin sorumluluğunu üstlenme konusuyla ilişkilidir.

2.2. Gazzâlî'nin Düşüncesinde İrade-Eylem İlişkisi

Gazzâlî, öncelikle kulun eylemde bulunma veya bulunmama özgürlüğüne sahip olduğunu ve insanın özgür olmasının Mutlak Varlık olarak kabul ettiği Allah'ın her şeyi yarattığı anlayışıyla çelişmediğini söylemektedir. Ona göre kişinin eylemde bulunma özgürlüğü Allah tarafından yaratılarak kendisine verilmiştir. Bu konuda insanın kendisi için yaratılmış olan özgürlüğe zorunlu olarak sahip olduğunu belirtmektedir.³⁶

Gazzâlî, kişinin hakiki anlamda eylemlerinden sorumlu olabilmesi için kendisinden bir fiilin sadır olması, bu fiilin seçme yoluyla ve iradeyle birlikte olması ve failin, irade edilen şeye dair bilgi sahibi olması³⁷ gerektiğini belirtmektedir. Bu şekilde Gazzâlî, belirli bir hedef doğrultusunda, seçme yoluyla eylemde bulunma

30 Gazzâlî'nin düşüncesinde bütün gaye ma'rifetullahı ulaşmak olduğundan öğrenilen her şeyin buna hizmet etmesi gerekirken ve ilimler bu gayeye ulaştırmak bakımından değer kazanmaktadır. Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 131-132.

31 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 14; Gazzâlî, *Me'aricü'l-kuds* 103.

32 Gazzâlî, *İhyâ*, I: 222-223.

33 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 2.

34 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 156.

35 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 103.

36 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 5-6, 254.

37 Ebü Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife= filozofların tutarsızlığı (eleştirmeli metin-çeviri)*, trc. Hüseyin Sarioğlu Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 129.

iradesine sahip olan kişiden sadır olanların gerçek anlamda faile nispet edilebileceğine vurgu yapmaktadır. Kişiyi sorumlu tutanın kendisinden sadır olan bu hakiki eylemleri olmaktadır.

İrade kişinin eyleme ilişkin eğilimi (nuzu'),³⁸ kişiyi harekete geçiren şehvet ve gazap türü fizyolojik arzu güçleri ile oluşmaktadır. Kişi bir eksikliği gidermek veya başına gelecek bir belayı defetmek amacıyla zihninde oluşan bilgiyle³⁹ şehvet veya gazap güçlerini harekete geçirerek eyleme yönelmektedir. Kişinin belirlediği bir gaye için bilinçli olarak eylemde bulunması, Gazzâlî tarafından irade olarak nitelendirilmektedir. Buna göre irade, “kişinin şimdi veya gelecekteki bir amacına uygun olan şeye yönelmesi”⁴⁰ anlamına gelmektedir.

İradeye konu olan eylemleri doğrudan tercih ile dolaylı olarak ise bilgi ile ilişkilendiren Gazzâlî, iradeli eylemlerin zorunlu olarak tercihe dayalı olduklarını belirtmektedir. Bir eylemin tercihe konu edilebilmesi için de kişinin zorunlu olarak söz konusu konu hakkında bilgi sahibi olması ve tercihlerin eyleme dönüşebilmesi için de imkân dâhilinde olması gerekmektedir. Kişinin irade sahibi olması demek, imkânı dâhilinde olan eylemi bilinçli bir şekilde tercih etmesi anlamına gelmektedir. O halde bilinçli eylemler zorunlu olarak ilim, irade ve kudreti içermektedir. İrade, kişinin gayesine yönelimi iken kudret uzuvları ile onu gerçekleştirir.⁴¹ Bunların tümünü harekete geçiren ise kişinin ihtiyaçlarıdır.⁴² Böylece eylemin gerçekleştirilme süreci ihtiyaç-ilim-irade-kudret şeklinde oluşmaktadır.

Eylemlerin tercihine konu olabilmesi için kişinin onlar hakkında bilgi sahibi olmasının yanında ona ilişkin bir arzuya da sahip olması gerekmektedir. Ancak kişinin sahip olduğu bu özellikler ile eylem arasında bağlantıyı sağlayan bir bağa yani niyete ihtiyaç vardır.

2.3. Gazzâlî'nin Düşüncesinde Niyet

Müşterek kelimeler birbirinin yerine kullanıldığı gibi bir kelime farklı yönleri ile kavramsallaştırılabilmektedir. Buna uygun olarak Gazzâlî, niyete anlam bakımından yakın kelimeleri onun yerine kullandığı gibi niyeti de değişik anlamlarda kullanmaktadır. O, niyeti genel olarak eyleme yönelmek ve sevk eden⁴³ şeklinde anlamlandırmaktadır. Bu başlıkta niyetin iki anlamı göz önünde bulundurmakla

38 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 111; Nuzu' kavramından, kişinin eyleme ilişkin arzuları veya ondan kaçınmayı zihninde tasavvur etmesi kastedilmektedir. Gazzâlî, *Mizanü'l-'amel*, 28.

39 Gazzâlî, *Makâsîdül-felâsife*, 164.

40 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 365.

41 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 365; Gazzâlî, *Mearicü'l-kuds* 57-58.

42 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 473.

43 Abdulhalim Ahmedî, “Tahkiku's-sıdkı'n-niyye 'inde'l-Gazzâlî”, *Mecelletü'l-Şer'iyye Dirasetü'l-İslamiye* 6/13 (1989): 94.

birlikte genel olarak eylemle ilişkisi bağlamında öne çıkan anlamlarına değinilecektir.

2.3.1. Niyet-Eğilim (Meyil) İlişkisi

Gazzâlî, kişinin bir anlık aklına gelen fikirlerin veya bir düşünceden başka bir düşünceye geçmenin niyet olmadığını belirtmektedir. Ona göre kişiyi eyleme sevk eden arzunun kuvvetli olması gerekmektedir. Bunun için Gazzâlî, kişinin aklına gelen her fikrin niyet olarak nitelendirilmemesi gerektiğini ve bu konuda insanların yanlış bilgi sahibi olduğunu ifade etmektedir. Niyetin cahil insanların “*ders, yemek veya ticaret esnasında kendi kendine “Allah için derse, yemeğe veya ticarete niyet ettim*”⁴⁴ sözlerinden öte bir şey olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde, içeri girdiğinde saygı gereği ayağa kalkılması gereken kişiye karşı, niyetin “*Bu zatın faziletinden dolayı içeri girdiğinde dimdik ayakta durmaya niyet ettim.*”⁴⁵ anlamına gelmediğini; niyetin, söz konusu zatın içeri girdiğinde usulüne uygun olarak ayağa kalkılmasıyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Ona göre niyet, “*şu anda veya gelecekte faydalı olduğuna inandığı şeye kişinin gönlünün (kalbin) meyli ve rağbeti olan irade*”⁴⁶ anlamına gelmektedir. Ayrıca Gazzâlî’ye göre kişinin niyeti, iradesinin yanında kalbin eyleme geçirilmek istenene olan meyli anlamına gelmektedir. Kişinin bu isteği, kalp veya zahir dille söylemeksizin, ruhunun derinliklerinden fışkırarak oluşmaktadır.⁴⁷ O, bu meylin kişinin doğasından kaynaklandığını belirterek⁴⁸ kişinin nefsinde eylemi gerçekleştirmeye iten kuvvetli eğilimlerin niyet olduğunu söylemektedir. Ancak Gazzâlî, kişide niyetin hâsıl olması için bazı şartların yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Gazzâlî’ye göre eyleme ilişkin olan bir arzu, kişi tarafından güçlendirilerek niyete dönüştürülebilir. Niyet haline getirilen arzu bir engel olmadığı müddetçe eylemin gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Ona göre eylemlerin sebeplerine sarılma, eyleme ilişkin tutum, bu esnada başka bir işle meşgul olmama vb. faktörler kişinin var olan arzusunu kuvvetlendirerek niyete dönüştürmektedir. Arzuların kuvvetliliği çevresel faktörlere bağlı olduğu gibi kişinin kendisine de bağlı olmaktadır.⁴⁹ Gazzâlî kişinin eyleme ilişkin arzularının üzerinde algılayıcı güç, algılayanın ve algılayanın farklılığının etkili olduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Bu da kişinin niyetinin çevresindeki faktörlerden etkilendiğini, ancak nihâyetinde ki-

44 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 365.

45 Gazzâlî, *İhyâ*, I: 195.

46 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 371.

47 Gazzâlî, *Kimyâ-yı sââdet*, 147; Gazzâlî, *el-Erba’ün fi usûli’l-dîn*, 207.

48 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 374-373.

49 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 374; Benzer ifadeler için bkz. Gazzâlî, *el-Erba’ün fi usûli’l-dîn*, 211.

50 Gazzâlî, *Makâsîdül-felâsîfe*, 173-174.

şinin kendisi tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Bu durum niyetin biricik yani sadece kişiye ait olduğu gibi etkiye açık olduğuna işaret etmektedir.

Gazzâlî niyetin, kişinin teorik akıl boyutunu oluşturan ilim ile pratik akıl boyutunu oluşturan amel arasındaki bağlantıyı sağlama işlevi gördüğünü belirtmektedir. Çünkü kişinin bir eyleme ilişkin bilgisi olmadan eylem gerçekleşmediği gibi salt bilgi de onun gerçekleşmesi için yeterli değildir. Ayrıca kişinin eyleme karşı bir isteğinin olması gerekmektedir. Bir eylemin gerçekleşmesi için kişinin teorik aklı ile pratik aklı arasında bir bağlantıya ihtiyaç vardır. İşte teori ile pratik arasındaki bağlantıyı, Gazzâlî örneğinde, ilim ve amel arasında bağlantı sağlama işlevini niyet görmektedir. Buna göre niyet ilim, kudret ve istekten oluşmaktadır.⁵¹ Kişinin var olan bu isteğini harekete geçiren de eylemi gerçekleştirme gayesi olmaktadır.

2.3.2. Niyet-Gaye İlişkisi

Gazzâlî, gayeyi “varlığı kendisi için yokluğundan daha fazla anlama sahip” olarak nitelendirmektedir.⁵² Gaye bir olabileceği gibi birden fazla da olabilmektedir. O, tek veya birden fazla olmasına bağlı olarak eyleme sevk eden sebepleri iki gruba ayırmaktadır.⁵³ İlk grubu, kişinin niyetinin tek olmasından dolayı ihlâs olarak isimlendirmektedir. Örneğin aslanı gören kişinin ondan kaçması sadece ondan kurtulmak maksadıyla olduğundan ihlâslı bir amel olarak kabul edilmektedir. Çünkü kişiyi eyleme sürükleyen gaye örneğimizdeki gibi yalnızca aslandan kaçmaktır. İkinci grubu ise, gayelerin birden fazla olmasını, kendi içerisinde üç kısma ayırmaktadır. Gazzâlî, ilkini “hareket ettirici sebeplerin eşlik ettiği eylemler (mutabakat) (murafakatu'n li'l-beva'is)” olarak nitelendirmektedir. Ona göre her biri tek başına yeterli olan gayeler bir araya gelerek eylemi gerçekleştirilmektedir. Buna, zengin birinin hem fakir hem de akrabası olan kişiye sadaka vermesi örneğini vermektedir. Zengin adam sadakayı, bu iki durumdan biri, fakirlik veya akrabalık olması halinde bile söz konusu olan adama verecektir.

İkinci olarak kişiyi eyleme sevk etmeye tek başına yeterli olmayan gayelerin bir araya gelmesi sonucu oluşan amelleri saymakta ve bu tür eylemleri “iş birliği eylemleri (müşareke)” olarak isimlendirmektedir. Bunu, zengin olan adamın fakir ve akrabası olan kişiye mezkûr olan iki özelliği birlikte taşıdığından dolayı zekât vermesi örneği ile anlatmaktadır. Şayet bu kişi hem akrabası hem de fakir olmazsa, zengin adam ona zekât vermeyecektir. Fakir olan kişiye zekât vermek ve akrabası olan kişiye yardım etmek gayesinin her ikisi birleşerek zengin adamı eylemde bulunmaya, zekât vermeye sevk etmektedir. Bunlardan biri tek başına eylemin gerçekleşmesi için yeterli sebep olamamaktadır.

51 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 721.

52 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, 122.

53 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 365; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 721.

Son olarak Gazzâlî, kişiyi eylemde bulunmaya sevk eden gayelerden birinin tek başına yeterli olması, ancak diğer/diğerlerinin ise onun gerçekleştirilmesine kolaylaştırıcı bir katkıda bulunanları zikretmektedir. Örneğin hem fakir hem de akrabası olan kişiye zengin birinin fakirliğinden dolayı yardım etmesidir. Ancak fakir olan kişinin zengin adamın akrabası olması ona yardım etmede kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Gazzâlî bu tür gaye ile yapılan eylemleri ise “yardımlaşma eylemleri (muavenet)” olarak nitelendirmektedir.⁵⁴

İster tek bir gaye ile isterse birden çok gayenin bir araya gelmesiyle oluşan eylemlere teşvik eden saik, kişinin niyeti olmaktadır. Buna göre kişinin herhangi bir gaye ile yaptığı eylemler niyetli eylemler olmaktadır. Nitekim yukarıda dört çeşit gayenin sonucunda ortaya çıkan eylemlerin her biri bilinçli bir yönelim ile gerçekleştiklerine atfen amel olarak nitelendirilmektedir. Gazzâlî’ye göre amele değer katan şey eylemi gerçekleştirmeye sevk eden niyettir. Buna göre onun düşüncesinde niyetin anlamlarından biri de gaye olmaktadır. Nitekim Gazzâlî, şehveti baskın gelen kişiyi evlenmeye sevk eden şeyin onun şehveti olduğundan kişinin niyetinin doğal olarak bu sevk edici şehvet olduğunu belirtmektedir.⁵⁵

2.3.3. Niyet-Sorumluluk İlişkisi

İmam Gazzâlî, kişinin eylem sürecini genel olarak iki temel kategoriye ayırmaktadır. Bunlardan ilki, kişinin zihinsel olarak eyleme hazırlanması iken diğeri zihinsel sürecinin sonucunda onu uzuvlarla gerçekleştirmesidir.

Gazzâlî, zihinsel olarak eyleme hazırlanma sürecini dört aşamada ele almaktadır. Bunlardan ilkini hâtır (uyarıcı, psikolojik dürtü) veya hadis-i nefis (içe doğuş, uyarılma) olarak nitelendirmektedir. Bu aşamada kişinin zihnine bir şey doğar veya bir şeyi hatırlar. Gazzâlî’nin örneğiyle ifade edilirse bir kimsenin sanki arkasına dönse bir kadını görecekmış gibi kalbine bir kadının sureti doğmaktadır. İkinci olan rağbet ve meyil (ilgi ve yönelme) aşamasında insan doğasının bir sonucu olarak önceki aşamada kalbe doğan havâtıra karşı kişinin arzusunun harekete geçmesidir. Örneğin zihne doğan kadın suretine bakma yönünde arzusunun harekete geçmesi şeklinde tamamen duygusal ve tabii bir ilgi oluşmaktadır. Gazzâlî, bu aşamayı insan doğasından kaynaklandığı için “meyli’i-tabii” olarak isimlendirmektedir.

Üçüncü olan hüküm aşamasında ise kişi, önce zihninde tasavvur ettiği sonra da doğası gereği ona karşı oluşan ilgi ve arzularının sonucunda eylemin gerçekleşmesine karar vermektedir. Kişi eyleme ilişkin kesin olmayan bir hükme varmadığından dolayı Gazzâlî tarafından bu aşama itikâd olarak isimlendirilmektedir.

54 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 366.

55 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 374.

Ancak bu aşamada kişinin inanç, duygu ve kanaatleri çatışma halinde olduğundan onun eylemi gerçekleştirmek için mutlak olarak bir kararlılık sahibi olduğu söylenemez. Gazzâlî'nin örneğiyle devam edersek kişinin nefsinde oluşan kadına bakma arzusu; utanma, korku, çekingenlik gibi daha başka duygular veya düşünüp taşınma şeklindeki akli bir faaliyetinin sonucunda gerçekleşmeyebilir.

Son olarak dördüncü olan niyet aşamasında kişi, eylemi gerçekleştirmek için kesin karar vermektedir. Bu aşamada herhangi bir engelle karşılaşmadığında eylem gerçekleştirilmektedir.⁵⁶ Gazzâlî'nin örneğini sürdürürsek, kişinin kalbine bir hâtır olarak doğan kadına bakma sureti, kişinin ilgi ve arzusunu ona yöneltmekte ve arkasına bakmak için bir yargıya varmaktadır. Bu yargı olumlu olduğunda, kişinin zihninde oluşan ilk aşama olan hâtır canlı olduğundan ve herhangi bir engel olmadığından kişi arkasındaki kadını görmek arzusuyla arkasına döner ve ona bakar. Bu şekilde eylem gerçekleşmiş olmaktadır.

Gazzâlî'ye göre kişi ilk iki aşama olan havâtır ve meyil aşamalarından sorumlu değilken onların bir üst aşaması olan akli hüküm vermede ihtiyari olanlardan mesul, zorunlu olanlardan ise mesul değildir.⁵⁷ Niyet aşamasında ise eylemi gerçekleştirmeye kararlı olduğundan onun sorumluluğunu üstlenmektedir. Buna karşılık kişi bu aşamada Allah rızası için vazgeçtiği eylemlerden sevap kazanırken kendisi dışında bir nedenden dolayı eylemi gerçekleştiremediğinde ise onu yapmış gibi günah kazanır. Ona göre kişiyi sorumlu kılan, onun eyleme ilişkin akli hükmü ve eylemi gerçekleştirme kararlılığı anlamına gelen niyettir.⁵⁸

2.3.4. Niyet-Eylem İlişkisi

Gazzâlî, niyet ile eylem arasındaki ilişkiyi "Müminin niyeti amelinden hayırlıdır." hadisini ele alırken gündeme getirmektedir.⁵⁹ Hadisin zahiri eylemin iki yönünü oluşturan niyet ve amelin ikisinin de hayırlı olması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre kişinin eylemleri niyet ve amelden oluşmaktadır. O halde sahih bir amelin iki parçasının da sahih, başka bir ifadeyle hayırlı olması gerekmektedir. Ona göre kişinin eylemlerinin her bir parçasına değer katan gayesi, başka bir ifadeyle eyleme yönelik maksadı olmaktadır. Niyet ve amel de kişinin gayesini etkilediğinden ikisi de onun gayesine uygun olarak hayır olmaktadır. Ancak niyet amelden daha çok gaye üzerinde etkili olduğundan daha çok hayırlı olmaktadır. Buna göre niyet ve amelin her ikisinde de kişi ihtiyar sahibi olmaktadır.

Kişinin eylemlerinin gayesi kalptir, uzuvlar ise gayeye ulaştırılan alet hükmün-

56 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 41.

57 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, "Ravzatü't-tâlibin ve 'umdetü's-sâlikin", *Mecmûatü Resâ'il-i-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 89..

58 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 42-43; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 724; Gazzâlî, "Ravzatü't-tâlibin", 89-90.

59 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 366.

dedir. Yarar sağlamaya veya zarardan kaçınmaya bakılmaksızın uzuvlarla yapılan eylemlerdeki maksat kalbe tesir etmektir.⁶⁰ Başka bir ifadeyle amellerden maksat yaratılışının başlangıcında dünyaya yönelik olan kalbi, Allah tarafına, doğruluk yönüne yöneltmektir.⁶¹ O, secdeden maksadın alını yere koymak değil aksine teva-zu olduğunu, zekât vermedeki gayenin malı ziyan etmek olmadığını tersine cim-rilik hastalığından kurtulmak olduğunu, kurban kesmenin amacının kan ve et ol-madığını, ondaki maksadın kalbi bilinçlendirmek olduğunu belirtmektedir.⁶² Aynı şekilde bilinçsizce yapılan ibadetlerin kalbi etkilemediğinden makbul olamayaca-ğını vurgulamaktadır. Buna göre kalbin eylemi olan niyet, uzuvlarda ortaya çıkan amellerden daha çok kalbi etkilediğinden doğal olarak ondan üstün olmaktadır.⁶³

Gazzâlî niyet ile amel arasındaki ilişkiyi, kişi için her biri yararlı olan ekmek ve meyveye benzeterak birincisinin ikincisinden daha yararlı olduğu örneğiyle izah etmektedir. Ona göre kişinin bütün eylemlerinde asıl olan niyettir.⁶⁴ Buna göre eylemler niyet ve amelden oluşmakta, ancak niyet amellerden daha çok kal-be tesir ettiğinden daha değerli olmaktadır. Ayrıca o bundan yola çıkarak niyetin amelin ruhu olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî geçmişteki âlimlerin niyetsiz (bura-da kastedilen ihlâslı olmadan) amelde bulunmadıklarını söyleyerek⁶⁵ onun kalpler üzerindeki etkisine göndermede bulunmaktadır. Bunun için önemli olan kişinin ihlâslı bir şekilde eylemde bulunmasıdır.

2.3.5. Niyet-İbadet İlişkisi

Gazzâlî, bir ibadetin sahih olabilmesi için niyetin şart olduğunu belirtmekte-dir. Ancak sahih niyet, mekruh veya haram olan ibadetlere ne şekilde tesir etmekte-dir? Sadece sahih niyet ibadetlerin kabul olması için yeterli midir?

Kişinin bütün yapabileceği eylemler, Allah'ın emrettikleri ve mutlaka yapıl-ması gereken tâat, nehyettikleri için sakınılması gereken masiyat ve seçime bağlı olan mübah olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Gazzâlî'ye göre niyet, tâat ve mübah olan eylemlerle ilgili olmaktadır.⁶⁶ O, niyetin Allah'ın yasakladıkları anla-mında olan masiyatı meşru hale getirme yönüyle hiçbir şekilde tesir etmediğini ve sadece sahih niyet ile onların sahih olamayacağını ifade etmektedir.

Gazzâlî, kişinin yapmak zorunda oldukları anlamındaki tâatin Allah katında kabul olması için sahih bir niyete ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Ona göre kişinin niyetteki bilinçlilik hali gerçekleştirilecek eylemi etkilemektedir. Başka bir

60 Gazzâlî, *el-Erba'ün fî usûlîd-dîn*, 208; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 722..

61 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 722-723.

62 Gazzâlî, *el-Erba'ün fî usûlîd-dîn*, 208; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 722; Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 368.

63 Gazzâlî, *İhyâ*, 367-368; Gazzâlî, *el-Erba'ün fî usûlîd-dîn*, 208; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 723.

64 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 722.

65 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 374-375.

66 Gazzâlî, *İhyâ*, II: 15, 249.

ifadeyle kişi eyleme dair bilgisini artırarak ona ilişkin tutumunu çeşitlendirmekte ve buna bağlı olarak niyetini çeşitlendirebilme imkânına sahip olmaktadır.⁶⁷ Kişinin niyeti oranında ibadetlerden sevap alacağını belirterek eylemlere değer katanın niyet olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca niyetin çoğalıp eksilebilmesi de onun eğitilebileceğine ve kişinin tasarrufuna açık olduğuna işaret etmektedir.

Gazzâlî, ikincisi olan Allah'ın yasakladıkları anlamındaki masiyata sadece sahih niyetin hiçbir şekilde tesir etmediğini belirtmektedir.⁶⁸ Kişinin yaptıkları eylemlerin sadece sahih niyet ile meşrulaşmayacağını gündeme getirmektedir. Bu da kişinin gerçekleştireceği eyleme dair bilgi sahibi olması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca sadece sahih niyetin masiyatı meşrulaştırmaması, Gazzâlî'nin insanı ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak kabul etmesi anlayışıyla uyumlu görülmektedir. İnsanın iki yönlü olması gibi onun eylemleri de niyet ve amellerden oluşmaktadır. Bunun için ikisinin de sahih olması gerekmektedir.

Son olarak Gazzâlî, kişinin yapıp yapmama konusunda özgür olduğu anlamındaki mübahatta niyetin etkili olduğunu belirtmektedir. Bu tür ibadetlerde, tâatta olduğu gibi, niyet kişinin bilinçlilik düzeyine uygun olarak çeşitlendirilebilmektedir.⁶⁹ Ona göre kişi mübah olan eylemleri sahih bir niyetle ibadete dönüştürerek Allah'a yaklaşabilmektedir.⁷⁰

Gazzâlî, kişinin eylemlerine değer kazandırmanın niyet olduğunu belirterek tâat ve mübahatta niyetin gerekli olduğunu ifade etmektedir. İki eylemin kabul edilmesi için sahih bir niyetin şart olduğunu belirten Gazzâlî, masiyatın hiçbir şekilde, sadece sahih bir niyet ile günahtan çıkamayacağını vurgulamaktadır. Ancak ilk ikisi olan tâat ve mübahların sahih olmayan bir niyetle yapılması kişiyi günaha soktuğu gibi masiyatın sahih bir niyetle terk edilmesi de ona sevap kazandırmaktadır. Ayrıca Gazzâlî, günah olan eylemlerin sahih olmayan bir niyetle çeşitlendirilerek cezanın çoğaltılmasına neden olabileceğini belirtmektedir.⁷¹

2.3.6. Niyet-İhlâs İlişkisi

Gazzâlî insanı "ahiret yolcusu" olarak nitelendirerek onun asıl gayesinin ahiret olması gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre insanın tek gayesi ahiret olduğuna göre bütün amellerinin bu ulvî gayeye yönelik olması gerekmektedir. Gazzâlî, kişiyi eyleme sevk eden tek gaye sonucunda oluşan eylemlerin ihlâslı ameller olduğunu belirtmektedir. Bu tür eylemlerdeki niyeti de eylemlere atfen ihlâs olarak nitelendirmektedir.

67 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 370; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 727. Gazzâlî, *el-Erba'ün fî usûlî'd-dîn*, 209.

68 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 368-369; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 726..

69 Gazzâlî, *İhyâ*, II: 14-15; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 221-222; Gazzâlî, *el-Erba'ün fî usûlî'd-dîn*, 210..

70 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 371; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 728..

71 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 370.

İhlâsı; “Her şeye kendisinden başkasının karışması tasavvur edilebilir. Eğer kendisine karışandan saf ve ondan arınmış ise, “halis” olarak isimlendirilir. Bu saf ve karışksız iş ise “ihlâs” olarak adlandırılır.” şeklinde tarif eden Gazzâlî onun sadece bir gaye ile yapılan ibadetler/eylemler olduğunu belirtmektedir. Niyetin kişinin içinden gelen sese uyması anlamına geldiğini, ihlâsın ise bu içten gelen sesin tek olduğu durumlarda gerçekleşen eylemler⁷² olduğunu belirtmektedir. Başka bir yerde ise niyetin sebebin kendisi olduğuna işaret ederek ihlâsın ise sebebin tek olması anlamına geldiğini söylemektedir.⁷³ Buna göre ihlâs, niyetin tek olması anlamına gelmektedir. Burada sadece Allah rızası için veya başka bir maksatla yapılması söz konusu eylemin ihlâslı bir eylem olarak nitelendirilmesi sonucunu değiştirmez. Bu tür eylemlerde önemli olan eylemin tek bir gaye ile gerçekleştirilmesidir.⁷⁴

Gazzâlî, ihlâsın sadece “*dil ve kalp ile mescide şöyle oturmaya niyet ettim*” demek ile gerçekleşmediğini vurgulamaktadır. Ona göre niyet, kişiyi eylemi gerçekleştirmeye götüren neden olduğundan sözler tek başına yeterli olmamaktadır. Ona göre kişiyi bu tür sözleri söylemeye sevk eden saikler gerçek neden olduğundan bunların ihlâslı olup olmadığından bahsedilebilir. Ancak nefsinin tezkiye eden kişilerde bu sözler tek başına yeterli olabilmekte ve sadece sözler ile ihlâslı niyet gerçekleşebilmektedir. Buna göre kişinin niyetinin ihlâslı olması onu eyleme sevk eden gayenin tek olması anlamına gelmektedir.⁷⁵ Bu da Gazzâlî’de niyetlerin en kıymetlisi olarak nitelendirdiği Allah’ın şanını hedef alan niyet olmaktadır.⁷⁶ Bu tür amellerde kişinin nefsinin hiçbir nasibi olmayıp sadece Allah rızası için yapılmaktadır.

Gazzâlî ihlâsın yukarıdaki şekilde anlaşılması gerektiğini ifade ettikten sonra kişinin bunu nasıl elde edebileceğini tartışmaktadır. O bu konuda şunları söylemektedir:

“... Peygambere ihlâs sorulduğunda: ‘Rabbim Allah’tır dedikten sonra emrolunduğun gibi dosdoğru olmandır’ diye cevap vermiştir. Yani hevâna ve nefesine ibadet etme! Ancak rabbine ibadet et! Emrolunduğun gibi ibadetlerinde dosdoğru ol! Bu Allah dışında her şeyden ilgiyi kesmektir ki gerçek ihlâs da budur.”⁷⁷

Düşünürümüz yukarıdaki pasajda insanın temel özellikleri olan “muhatap” ve “mükellef” olma özelliklerine göndermede bulunmaktadır. Çünkü kişinin emredilmesi doğal olarak onun muhatap ve mükellef olmasını zorunlu kılmaktadır. Buna göre insan, tabiatında ihlâslı eylemlerde bulunma imkânını taşımaktadır.

72 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 379; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 734.

73 Gazzâlî, *el-Erba’ün fi usûlîd-dîn*, 213.

74 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 379.

75 Gazzâlî, *el-Erba’ün fi usûlîd-dîn*, 213; Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 380.

76 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 308.

77 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 382.

Ona göre hakiki ihlâs kişinin Allah dışındaki her şeyden yüz çevirerek bütün benliği ile Allah'a yönelmesi anlamına gelmektedir.⁷⁸

Gazzâlî niyeti, ibadetleri birbirinden ve âdetlerden ayırmak anlamında temyiz, eylemlerin tek bir gaye ile yapılması anlamında ihlâs ve yapacağı eyleme karşı kararlı bir yönelim anlamında azim anlamlarına gelecek şekilde kullanmaktadır. Bunlardan ilki daha çok ibadetlerle ilişkili iken ikincisi olan ihlâs "ahiret yolcusu" olarak nitelendirdiği kişinin bütün yaşamını kuşatacak şekilde anlamlandırılmaktadır. Azim ise kişinin gerek dünyevî gerekse uhrevî bütün sorumluluğu taşıması anlamına gelmektedir. Her ne kadar niyet bu üç anlama gelecek şekilde birbirinden ayırt edilse de Gazzâlî'nin düşüncesinde bunlar daima birbirlerini tamamlar mahiyette anlam kazanmaktadır. Örneğin bir eylemin geçerli olabilmesi için Allah rızasının yanında onun bilinçli bir şekilde diğerlerinden ayırt edilecek şekilde ve bir kararlılıkla yapılması gerekmektedir. Bunlar birbirinden ayırt edilmeyecek şekilde bir eylemde bulunmaktadır. O halde Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet, "muhatap ve mükellef olan kişinin bir veya birden fazla gaye ile eyleme yönelerek eylemden doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmesi" olarak anlaşılabilir. Ancak Gazzâlî'ye göre bu sorumluluk sadece dünya ile sınırlı olmamakta, ahireti de kapsamaktadır.

3. GAZZÂLÎ'NİN DÜŞÜNÇESİNDE NİYET EĞİTİMİNİN AŞAMALARI

Gazzâlî, insanın yardıma muhtaç olarak doğduğunu ve bunun da eğitilmesine imkân tanıdığını belirtmektedir. Ona göre cisim ve ruhtan oluşan insan müşahede âleminin en üstün varlığı olma imkânına sahip olmaktadır. O, insanın potansiyel olarak sahip olduğu bu imkânın kuvveden fiile ancak eğitim ile çıkabileceği düşüncesindedir.⁷⁹ O, insanın eğitilmesinin de yapısına uygun olarak zihinsel ve eyleme dönük olmak üzere iki yönlü olması gerektiği görüşündedir. Gazzâlî eğitim anlayışını buna uygun olarak ilim ve amel üzerinde temellendirmektedir. Nitekim o, bilmeyen kişinin eylemde bulunamayacağı gibi uygulamaya geçmeyen bilginin de insan için bir faydası olamayacağını belirtmektedir.

Herkesin tevhit, sır (kalbe taalluk eden ilim) ve şariat ilimlerini (beden ve mala ait zahiri ibadet ve muamele) öğrenmesi gerektiğini belirten Gazzâlî sır ilminin ihlâsı, niyeti, amelin selametini Allah'ı tazim etmeyi sağlayacak şekilde nehiyleri ve vacipleri kapsadığı düşüncesindedir.⁸⁰ Ona göre niyetin özel bir hali olan ihlâs, herkesin öğrenmesi gereken zorunlu ilimler arasında yer almaktadır. Bu da kişinin niyet konusunda eğitilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu konuda "niyetin hakikatini ve onun amelin ruhu olduğunu bilen kişi, ruhsuz amellerle kendisini zah-

78 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidin* (Kahire: Matbaa-i Osmaniye, 1313), 68.

79 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 121; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, "er-Risaletü'l-ledüniyye", *Mecmû'atü Resâ'ilü'l-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 72.

80 Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidin*, 7; Gazzâlî, "Eyyühe'l-veled", 163.

mete sokmaz.⁸¹ diyerek kişinin öncelikle bu konuda eğitilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Gazzâlî'ye göre eylemin gerçekleştirilmesi için gerekli olan her şey eylemin kendisi gibi zorunlu olmaktadır. Başka bir ifadeyle kişi eylemden mesul olduğu gibi onun gerçekleşmesi için gerekli olan ön hazırlıktan da sorumludur.⁸² Gazzâlî, kişinin düşünce ve görüşünün niyetine bağlı olarak değiştiğinden onun eğitilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Gazzâlî'nin düşüncesinde eylemin makbul olması için ihlâslı ve yasaklanmamış olması gerektiğini belirtmiştik. Onun düşüncesinde niyet eğitimi, niyetin ihlâslı hale getirilmesi ve doğru eyleme yönelmesini sağlayan bir bilinçlendirme süreci olmaktadır. Niyet eğitimi ile kişinin ihlâsla Allah'ın bildirdiği eyleme yönelmesi hedeflenmektedir. Ona göre bunun için öncelikle kalbin eğitilmesi gerekmektedir.⁸³ Kalp eğitimi de ancak kalbin tanınması ve özelliklerinin bilinmesi ile gerçekleşebilir.⁸⁴ Bu da insanın tanınmasını zorunlu kılmaktadır.⁸⁵ Bunun için öncelikle niyet eğitimine konu olan insanın nasıl tasavvur edildiği, daha sonra ise kalbin eğitimi ve son olarak da nihai amaç olan ihlâs ele alınacaktır.

3.1. İnsanı Tanıma

Eğitim faaliyetleri, eğitimin öznesi ve nesnesi olan insanın tanınmasına bağlı olarak başarılı olabilme imkânına sahiptir.⁸⁶ Bu da eğitime konu olan yönleri ile insanın tanınmasını zorunlu kılmaktadır. Gazzâlî buna uygun olarak insanın eğitilebilmesi için öncelikle tanınması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Kişiyi eyleme geçirenin ihtiyaçları olduğu görüşünü savunan Gazzâlî, genelde eğitimin özelde ise niyet eğitiminin onun ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. O, herkesin ihtiyaçlarının kişilik özelliklerine bağlı olarak farklılık göstereceğini belirtmektedir. Bunun için öncelikle kişinin özelliklerinin ortaya konulması gerekmektedir. Ona göre kişiler, yaratılışları gereği muhakkik (bütün meseleyi teferruatlı olarak bilmek isteyen) ve mukallit (taklit eden) ruhlu olmak arasında değişkenlik göstermektedir.

Gazzâlî, erken yaşlardan itibaren kendi çevresinde yapmacık hareketlerin etkisinde kalan insanın sahih niyet olarak nitelendirilen ihlâsa engel olan riyadan kaçınmayacağını belirtmektedir.⁸⁷ Ona göre niyet eğitimi riyadan arındırma sü-

81 Gazzâlî, *el-Erba'ün fi usûlîd-din*, 212; Benzer ifadeler için bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 362.

82 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, nşr. Hamza b. Zühayr Hâfiz (Cidde: eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tibaa ve'n-Neşr, t.y.), I: 232.

83 Ahmedî, "Tahkiku's-sıdkî'n-niyye 'inde'l-Gazzâlî", 125.

84 Gazzâlî, "er-Risaletü'l-ledüniyye", 63.

85 Bülent Çelikel, *Gazzâlî ve Eğitim* (İzmir: İİVY, 2008), 142.

86 Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 3 Baskı (İstanbul: İFAV, 1007), 110.

87 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 310.

reci olmaktadır. Bu temizlenme sürecinin kişilerin müptela olduğu hastalığa bağlı olarak değiştiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Kişinin istenmeyenden kurtulabilmesi için riya hastalıklarının bilinmesi gerekmektedir.

Düşünürümüz kişilerin yapılarına bağlı olarak farklı hastalıklara müptela olduğunu söyleyerek tedavilerinin de farklı olduğunu vurgulamaktadır. Bunun için öncelikle kişinin hastalığını tedavi edecek bilginin öğrenilmesi gerekmektedir. Böylece Gazzâlî, eğitim sürecini insanın tanınması üzerine temellendirmektedir.⁸⁹ Kişilerin farklı yapıda olmalarına⁹⁰ her hadisenin kendine özgü oluşunu⁹¹ ekleyerek eğitimde değişik metotların izlenilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca metodun hadiselerle bağlı olarak aynı kişide de farklılaşabileceğini belirtmektedir.⁹²

İnsanların eğitimden yararlanmaları kişilik özelliklerine ve çevresel faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Eğitime açık yönleri ile insanları üç grupta ele alan Gazzâlî, birinci gruptakilerin kendi kendine bilen ve anlayan yani herhangi bir dış etkiye ihtiyaç duymaksızın bilgiyi tecrübe veya diğer çeşitli yollarla öğrenebilenler olduğunu belirtmektedir. İkincilerin zorunlu olarak bir eğitimciye ve dolayısıyla dış etkiye ihtiyaç duyduklarını ve son grupta olanların her türlü etkiye kapalı olduklarını ve tamamen eğitimi reddettiklerini söylemektedir.⁹³ O, bu farklılığın fitrat ve çevreden kaynaklandığını söyleyerek ikisi arasındaki ilişkiye işaret etmektedir.

Gazzâlî, olumsuz davranışa sahip olan insanları eğitilebilme yönüyle dört gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilkini cahil olarak nitelendirmektedir. Bu gruptakilerin hakkı batıldan, güzeli çirkinden ayırmayı bilmeyen gafil insanlar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu kişiler itikâdî konularda zayıf olmasına rağmen nefsi şehvetleri bütün kişiliklerini kaplamamıştır. Bu kişilerin sadece onları eğitecek bir mürşide ve nefsinde ona bağımlı olmasını sağlayacak bir etkene ihtiyaç duyduklarını belirten Gazzâlî, bunların ahlakının kısa zamanda düzelebileceğini ifade etmektedir.

İkinci grubu cahil ve sapık olarak niteleyen Gazzâlî, bunların çirkin çirkin olarak bilmesine rağmen güzel davranışlarda bulunmadıklarını belirtmektedir. Bu özelliklere sahip olanların gerçekleştirdiği kötü davranışların onlara güzel görünebileceğini vurgulamaktadır. Bu gruptakilerin hasta olduğu için öncelikle kötü alışkanlıklardan kurtulması gerektiğini, daha sonra da bu kötü alışkanlığın yerine onun karşıtı olan iyi bir alışkanlık yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

88 Kendisi ile riya ve gösteriş yapılabilen pek çoktur. Bunlar beş kısımda özetlenebilir. Bu beş şey, kulun insanlara karşı süslenebileceği şeylerdir. Bunlar; beden, elbise, söz, iş ve ameldir. Gazzâlî, *İhyâ*, III: 297.

89 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 411; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 19.

90 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 26.

91 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 49.

92 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 137-138; Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 75.

93 Gazzâlî, *İhyâ*, I: 88.

Üçüncü grubun kötü ahlak üzerine yetiştirildikleri için cahil, sapık ve fasık olduklarını söylemektedir. Bu gruptakilerin hastalıkları diğerlerine göre kronik bir hale geldiği için düzeltilmesi çok zor ve nadir olmaktadır. Ona göre bu gruptakiler fasık bir itikat üzerine yetişmenin yanı sıra bu itikada uygun olarak eğitim görmüşlerdir. Onların kötü alışkanlıkları diğerlerine bir üstünlük olarak gördüklerini ve bu alışkanlıklarının kendilerinin değerlerini artırdığını zannettiklerini ifade etmektedir. Gazzâlî; fazileti rezalette arayan bu gibilerin ıslahının, gökten saadet ve hidayet erişmedikçe, neredeyse imkânsız olduğu düşüncesindedir.⁹⁴ Ona göre bu gruptakilerin hastalığını tedavi etme, insanları aşmaktadır.⁹⁵ Ancak Gazzâlî, başka yerde eğitilebilme konusunda ümitsiz olunmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Kişinin hastalığı hakkında bilgilendirilmesinin zorunluluğunu vurgulayarak uzman olanın elinde doğru tedavi yöntemleri ile hastalığın üstesinden gelinebileceğini belirtmektedir. Bu şekilde doğru metotlarla bu kişilerin bile eğitilebileceğine işaret etmektedir.⁹⁶

Yukarıdaki dört grubun temiz olan fitratlarının kişisel hayatta kötülüklerde ısrar etme, yasak-günah olan şeylerle meşgul olma ve İslam'ın ruhuna uygun olmayan gelenekler, bunları taklit etme gibi çevresel⁹⁷ faktörlerden dolayı farklı oranda bozulduğu söylenebilir. Buna uygun olarak eğitim faaliyeti bunları gidermeye yönelik olacağından insanlara kişisel özelliklerine bağlı olarak farklı metotların takip edilmesi gerekmektedir.

Gazzâlî kişinin öncelikle dış görünümünün tedavi edilmesi gerektiğini, daha sonra ise ahlakının yani batını yönünün temizlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Duyu organlarının dışarıdan kalbe sürekli bilgi taşıdıklarını belirterek öncelikle istenmeyen kesilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁹⁸ Daha sonra ise kalbi istenmeyen şeylerden boşaltarak istenilenle dolması için onu hazırlamak gerektiğini söylemektedir.⁹⁹ Ona göre istenmeyen davranışın gerçekleştirildiği çevreyi değiştirmek, yerine istenilen bir davranışı yerleştirmek ve tedricen (aşamalı) terk etme teknikleri ile kişinin istenmeyen davranışlarının üstesinden gelinebilir.¹⁰⁰ Bu da kalbin eğitilmesini gerektirmektedir.

3.2. Kalp Eğitimi

İslam düşüncesinde kalp, “hem idrak, mârife ve ilmin hem de imanın, buna bağlı olarak duygu (atife) vicdan ve iradenin merkezi”¹⁰¹ olarak kabul edilmekte-

94 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 56; Gazzâlî, *Mizanü'l-‘amel*, 64-65; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 401.

95 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 56.

96 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 50-51.

97 Oruç, *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 159.

98 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 61.

99 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 38.

100 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 62; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 406-402.

101 Mevlüt Uyanık, *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği* (Ankara: araştırma, 2005), 83.

dir. Bu özelliğinden dolayı kalp, Allah'a itaatin merkezi olduğu gibi tam aksine şehvet ve isyanın da merkezi olabilmektedir. İlki kişiyi feraha, ebedî mutluluğa ulaştırırken diğeri hüzne ve daimî pişmanlığa götürür. Buna uygun olarak İslam düşünürleri kalbin eğitimine büyük önem atfetmişlerdir. Gazzâlî de buna uygun bir şekilde genel olarak eğitimi özel olarak ise niyet eğitimini kalbin eğitimi üzerinden temellendirmektedir.

İmam Gazzâlî niyetin yerinin kalp¹⁰² olduğunu vurgulamaktadır. Ancak ona göre insanın manevi olarak sahip olduğu kalp, organdan öte bir anlama sahiptir. Kalp bu yönüyle insanın anlayan, bilen, arif olan özelliklerini temsil etmektedir. Ona göre insanı muhatap kılan ve eylemlerinden sorumlu tutan kalbin bu yönü olmaktadır.¹⁰³ Ona göre bu kalp kişinin bütün eylemlerinin kaynağı olduğu gibi niyetin de gerçekleştiği yerdir. Gazzâlî kalbi bugünkü anlamdan farklı olarak, bir yönüyle melekût âlemine açılan diğer bir yönüyle de müşahede âleminde olan ve ikisi arasında bağlantıyı sağlayan bir yer olarak tasavvur etmektedir. Bunun için kalbin eğitilmesi gerekmektedir.

Zahiri ibadetlerin kabul olması için temizliğin şart olduğu gibi batini ibadetler için de kalbin kötü davranışlardan temizlenmesi gerekmektedir.¹⁰⁴ Gazzâlî, kalbi temiz olanların genel olarak ibadetleri, özel olarak ise sahih olan niyeti yerine getirmede daha istekli olduklarını belirtmektedir. Niyetin merkezi olan kalbin neyle meşgul ise ona doğru bir eğiliminin olacağını vurgulamaktadır.¹⁰⁵ Ona göre kalpte olanlar dış dünyada davranış olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁶ O, aynı şekilde kişinin kalbinin boş olamayacağını belirtmektedir.

Gazzâlî, genel olarak kişileri kalplerinin meşguliyetine göre dört gruba ayırmaktadır. İlk grup, yalnız Allah'ı sever ve ancak onu düşünmektedir. İkincisi, mevki, servet vb. bedeni şehvetlerden zevk aldığı için Allah ile birlikte olmanın ve onu tanmanın zevkini bilmeyenlerin oluşturduğu gruptur. Üçüncüsü ise çoğunlukla Allah'la ünsiyet halinde olmasına rağmen bazen insani özelliklerine dönebilmektedir. Son olarak dördüncüsü ise çoğunlukla dünyevi zevklerle meşgul olmasına rağmen bazen ilim ve marifet ile zevklenebilmektedir.¹⁰⁷ Gazzâlî, Allah dışındaki her şeyden yüz çeviren kişinin kalbinin Allah'a yöneleceğini, bunun aksine yö-

102 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 6.

103 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 2.

104 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 126; Gazzâlî, 'Köpek bulunan eve melek girmez' hadisinin zahir manasını değiştirmekle birlikte, kötü sıfatlarla dolu olan kalbe ilmin ilham edilmeyeceğine işaretler olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî, *İhyâ*, I: 48.

105 Gazzâlî, *İhyâ*, II: 357; IV: 375.

106 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 2; Gazzâlî, *Minhâcü'l-'abidîn*, 42; Gazzâlî, kişinin niyetinin nasıl bilinebileceği sorusuna, zahir olanlar gizli olanın göstergesidir, nasıl ki içi dolu olan kaptan sızan içinekinde işaret ediyorsa aynı şekilde kişinin eylemleri de onun niyetini göstermektedir şeklinde cevap vermektedir. Gazzâlî, *Fâtihatü'l-ulûm*, 10.

107 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 102; Başka yerde ise Kalpler hayır ve şer üzerine sebatta ve bunlar arasında tereddüt etmek üzere üç gruba ayırmaktadır. Gazzâlî, *İhyâ*, III: 46-48.

nelen kişinin kalbinin ondan uzaklaşacağını belirtmektedir.¹⁰⁸ Ona göre zerre miktarı yemek veya ilaç beden üzerinde etkili olduğu gibi kişinin yaptığı en ufak bir davranış da onu Allah'a yakınlaştırmakta veya ondan uzaklaştırmakta etkili olmaktadır.¹⁰⁹

Kalbin yaratılışı gereği iyiliği ve kötülüğü kabul etmede eşit olduğu düşüncesine sahip olan Gazzâlî'ye göre yapılan eylemlerle kalp meleklerin dolup taşıdığı bir yer olacağı gibi şeytanın at koşturduğu bir mekân da olabilmektedir. Daha açık bir ifadeyle kişi şehvetlerine uyduğunda, hevâ ve hevesin peşinde gittiğinde kalp şeytanın mesken tuttuğu bir yer olurken bunlara muhalefet ettiğinde ve kalbi Allah'ın zikri ile doldurduğunda ise meleklerin ilhamda buldukları yer olmaktadır.¹¹⁰ Bunlara açık olması kalbin eğitilebilirlik açısından belirli bir imkâna sahip olduğunu göstermektedir.

Gazzâlî, kalbin sahip olduğu imkânın kulun her zaman ve her yönüyle Allah'a yönelmenin yanında onu inkâr eden ve ondan yüz çeviren arasında değişkenlik gösterdiği görüşündedir. Kalp her ne kadar Allah'a yönelme fitratıyla yaratılmış ise de erken yaşlarda olgunlaşan şehvet ve gazap arzuları tarafından kirletildiğinden temizlenmesi gerekmektedir. Kalbin temizlenme süreci ise iki aşamada gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki kalbin istenmeyen şeylerden temizlenmesi iken diğeri ona istenilen şeyin yerleştirilmesidir.¹¹¹ Gazzâlî, bilgisizce bir işe başlanamayacağından yola çıkarak öncelikle kalp temizliği ilminin öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bilginin tek başına yeterli olamayacağını söyleyerek bu konuda çaba gösterilmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹¹²

Kalbin yaratılış gayesinin marifetullah olduğunu belirten Gazzâlî, bu gayeden yoksun olan kalbin hasta olduğunu ve tedaviye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Ayrıca su ile dolmuş bir kabın içine hava giremeyeceği gibi Allah'ın dışında bir şeyle dolmuş olan kalplere de marifetullahın giremeyeceğini belirterek öncelikle kalbin masivadan temizlenmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹¹³ O, bunun da ancak kalbin Allah'ı bütün arzulara tercih etmesiyle gerçekleşebileceğini belirtmektedir.¹¹⁴ Bu şekilde kişinin isteyerek ve kendi özgür iradesi ile dünyadan yüz çevirerek ahirete yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak, "İstenen şey ne kadar kıymetli ve değerli olursa o nispette yolları sarp ve elde edilmesi güç olur"¹¹⁵ diyerek bunun kolay olmadığını, bu konuda çaba gösterilmesi gerektiğini belirtmektedir.

108 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 203, 316.

109 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 383.

110 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 27-28.

111 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 58; Gazzâlî, *Mizanü'l-'amel*, 40.

112 Gazzâlî, *İhyâ*, I: 54; IV: 77.

113 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 316.

114 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 62.

115 Gazzâlî, *İhyâ*, I: 126.

Çabadan kastın kalbin halini yanlıştan doğruluğa, noksandan kemale değiştirmek olduğunu belirten Gazzâlî, kalbi etkilemeyen eylemlerin amel olamayacağı ve zayi olduğu sonucuna varmaktadır. Aynı şekilde, bilinenin aksine, amacın kişinin eylemlerini değil kalbin ameli olan niyeti ıslah etmek olduğunu söylemektedir.¹¹⁶ O, kalpte var olan eğilime uygun davrandığında bedenini sağlamaştığını belirterek kişinin uzuvlarıyla gerçekleştirdiği eylemlerin kalbi doğrudan etkilediğine işaret etmektedir. Bununla ilgili olarak öksüze acıma duygusuna sahip olan kişinin öksüzün başını okşadığında onda acıma duygusunun artacağı örneğini vermektedir. Gazzâlî, böylece kalbin dünyadan yüz çevirip ahirete yönelme iradesinin eyleme geçirildiğinde sağlamaştığı düşüncesindedir.¹¹⁷ Ayrıca kişinin kendini zorlayarak gerçekleştirdiği eylemlerin kalp için bir vasıf halini aldıktan sonra uzuvları etkilemeye başladığını belirtmektedir.¹¹⁸

Görüldüğü gibi Gazzâlî, tekellüfle yapılan eylemlerin zamanla âdet haline gelerek kalbin halini etkilediğini vurgulamaktadır. Kalp kazandığı yeni hali ile eylemin daha istekli ve kolay bir şekilde yerine getirilmesini sağlar. Kalp ve beden birbirini sürekli etkilediğini vurgulayan müellifimiz bunun yaşam boyu sürdüğünü ifade etmektedir. Böylece ikisinin birlikte eğitilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Gazzâlî'nin bu düşüncesi onun insan anlayışına ve eylemin kabul edilebilmesi için gerekli olan sahih niyet ve doğru davranış anlayışına uygun düşmektedir.

3.3. Gazzâlî'de Niyet Eğitimin Nihai Amacı Olarak İhlâs

Daha önce belirtildiği gibi kişi gayesine uygun olarak var olan seçeneklerden birini diğerlerine tercih ederek eylemde bulunmakta ve bunun sonucunda da eylemin sorumluluğunu üstlenmektedir. Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet eğitiminin nihai amacı, eylemi sadece Allah rızası için gerçekleştirme anlamına gelen ihlâstır. Eylemi gerçekleştirme gayesi, eylemi tercih etme yani eyleme yönelme ve eylemin sorumluluğunu üstlenme aşamaları niyetin anlam katmanlarını oluşturmaktadır. Bu durumda niyet edenin de bilinçli olması gerekmektedir. Gazzâlî'ye göre bu aşamaların tümü farklı yönleri ile eğitime konu edilmektedir.

Niyetin gaye anlamına bakıldığında tümel (külli) ve tikel (cüzi) olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Birçok eylemin sonucunda ulaşılan gaye tümel, tek eyleme yönelik ise tikel niyet olmaktadır. Buradaki tümel ve tikel niyetler birbiriyle ilişkili olarak değişkenlik göstermektedir. Örneğin namaz kılmak gayesi ile camiye yönelen kişinin eylemi; abdest almak, namaz için hazırlık yapmak, camide oturacağı yeri seçmek vb. birçok tikel eylemden oluşmaktadır. Bu tikel eylemlere karşı tümel olan namaz gayesi, Allah rızası için yapılan gaye ile kıyaslandığında

116 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 722.

117 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 723.

118 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 59; Benzer ifadeler için bkz. Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 404.

tikel olmaktadır. Gazzâlî tümel ve tikel niyetler ile yapılan eylemleri gayesine göre genel olarak bir veya birden çok sevk edicisine göre iki sınıfa ayırmaktadır. O, tek gaye ile yapılan eylemlerin ihlâs olduğunu belirterek gayelerin eğitim süreciyle teke indirilebileceğine göndermede bulunmaktadır. Gazzâlî bu niyete sahih niyet¹¹⁹ diyerek onun gaye edinildiğine işaret etmektedir. Ona göre nasıl ki ibadetin sıhhati için niyet bir şart ise sahih bir niyet için de ihlâs şarttır.¹²⁰ Gazzâlî tikel niyetin tümel niyete göre anlam kazandığını vurgulayarak esas olanın tümel niyet olduğunu söylemektedir.

Niyeti sahihleştirmenin zor olduğunu belirten Gazzâlî, niyetin öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹²¹ Ona göre niyetin ihlâs haline getirilmesinin aşamalarından ilki bilgi, diğeri de bilginin eyleme geçirilmesi olan ameldir. Bunlardan ilki kişinin zihnen eğitimi iken diğeri kalben eğitimidir.¹²² Kişinin zihni eğitimi iki aşamada gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki istenilen eylemin gayesine yönelik iken diğeri gerçekleştirilecek tikel eylemin kendisine yönelik olmaktadır. Ayrıca kişinin bilgilendirilmesi doğal olarak onun istenilen eyleme karşı yaratılışında var olan isteğini ön plana çıkaracaktır. Çünkü ona göre kişinin bilmediği bir şeye eğilimi mümkün değildir. Bunun için insanın istenilen eyleme ilişkin gerekli olan ön bilgileri öğrenmesi gerekmektedir. Kişinin ihlâslı bir şekilde eylemde bulunması için öncelikle onun ne olduğu ve nasıl gerçekleştirileceği konusunda bilgilendirilmeye ihtiyacı vardır.¹²³

Eyleme ilişkin şimdi veya gelecekte bir fayda elde etmek veya bir zarardan kaçınmak zannı kişinin eyleme olan arzusunu oluşturmaktadır. Kişi eylemin kendisi için şimdi acı ama gelecekte yararlı olacağını bildiği durumlarda da eylemi gerçekleştirilmektedir. Aynı şekilde şimdi tatlı ama ileride kendisine zararlı olacağını düşündüğü eylemlerden de vazgeçebilmektedir. İhlâs konusunda eğitime öncelikle kişinin şimdiki yaşamında veya ebedî hayat olan ahiret hayatında ihlâsın yararları konusunda bilgilendirilmesi ya da ihlâsın olmadığı durumlarda olası zararlardan bahsedilerek başlanabilir.¹²⁴ Böylece kişi niyet eğitimine karşı olumlu tutum kazanarak öğrenmeye teşvik edilmiş olur.

Eylemin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan ön bilgilere sahip olunma-

119 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 368.

120 Gazzâlî, *Fâtihatü'l-ulûm*, 12.

121 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 362; Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 719.

122 Burada zihin eğitiminden kişinin bir konuda bilgilendirilmek suretiyle onu düşündürür değerlendirir hale getirmesine, kalp eğitiminden ise bilginin eyleme dönüştürülmesi yani hal ve tavırlar, yapıp etmeler şeklindeki dışa dönük hareketler kastedilmektedir. Bkz. Suat Cebeci, *Din eğitimi, Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, 2 Baskı (Ankara: Akçağ, 2005), 50-60.

123 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 719.

124 Gazzâlî, rıyanın kalbi bozmak, Allah'ın yardımından uzaklaşmak, ahirette azaba uğramak ve kıyamet günü 'riyakâr, günahkâr' vb. kötü sıfatlarla çağrılmak vb. zararlarının olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, *İhyâ*, III: 311.

sı gerekmektedir. Gazzâlî'nin örneği ile yazı, yazmayı gaye edinen kişinin bunu gerçekleştirebilmesi için belirli bir yaşa gelmiş olmanın yanı sıra divit, kalem ve harfler konusunda da temel bilgilere sahip olmasını gerekmektedir.¹²⁵ Kişi bunları öğrendikten sonra istenilen eylemi gerçekleştirebilmektedir. Ancak söz konusu eylem, onun kişisel özelliklerine bağlı olarak farklı şekilde tezahür edecektir.¹²⁶ Buna uygun olarak niyet konusunda eğitime kişilik üzerinde temellendirilen ve istenilen eylemin gerçekleşmesi için gerekli olan ön bilgilerin kazanılması gerekmektedir.

Bilgiyi vehbî ve kesbî olmak üzere ikiye ayıran Gazzâlî, vehbî bilginin çaba gösterilmeden elde edildiğini belirtirken kesbî olanın ise talep edenin zekâsıyla orantılı olarak çok veya az bir çalışmayla öğrenileceğini ifade etmektedir.¹²⁷ İnsanların bilgi elde etme metodu ise sürekli zikir ile kalbi temizleme ve ilim tahsil etmek üzere ikiye ayrılmaktadır.¹²⁸ Her iki metot birbirini tamamlar mahiyettedir. Bilinçsizce yapılan ibadetler kabul edilmeyeceği gibi eyleme geçirilmeyen bilgi de fayda vermez. Ancak Gazzâlî kişilik özelliklerine ve çevresel şartlara bağlı olarak birinin diğerine göre ön plana çıkarılabileceğini söylemektedir.¹²⁹ O çok az insanın, peygamberler gibi, ihlâs konusunda vehbî olarak bilgi sahibi olabileceği ancak çoğunluğun ise ona dair bilgiyi kendilerinin öğrenmesi gerektiği düşüncesindedir. Aynı şekilde ihlâsı elde etmek için öğretimin yanında kalbi ona hazırlamanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Gazzâlî'nin güzel ahlak sahibi olma metoduna uygun olarak ihlâsa dair bilgilerin tekellüf veya bu özelliklere sahip olan kişilerle arkadaşlık ederek öğrenebileceği söylenebilir.

İhlâsa ilişkin gerekli bilgileri edindikten sonra ihlâslı olarak eylemlerde bulunmak için gayret edilmesi gerekmektedir. Bu konudaki gayret ilkin kişiye zor gelirken belirli bir aşamadan sonra onun nefesine yerleşerek bir meleke halini almaktadır. Gazzâlî'nin örneği ile kişi yazı yazma sanatının ilk aşamasında zorlanırken sonraki aşamada bu kendisinde bir meleke halini almakta ve zorlanmadan en güzel hat sanatlarını icra edebilmektedir.¹³⁰ O halde buna uygun olarak kişi, ihlâslı eylemde bulunabilmenin ilk aşamasında zorlanacaktır. Çünkü ona göre yapısı gereği insan nefsi, doğal olarak, süfli olanları (dünya sevgisi, övülmek, şan, şöhret, mevki, makam) arzulamaktadır. Kişinin uzun süre istek ve arzular ile meşgul olması sonucu alışkanlık haline gelen bu tür duygular, onun nefsinde yer edinmektedir.¹³¹ Bunun için insanın öncelikle bunların üstesinden gelebilmek için azmede-

125 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 31.

126 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 356.

127 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 121.

128 Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 830-831.

129 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 45-48.

130 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 67; Gazzâlî, *İhyâ*, II: 296.

131 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 414.

rek sabretmesi gerekmektedir.¹³² Bu da bilgiden sonra ihlâsa ilişkin kalbe yerleşen meylin irade ve arzu yönüyle devam etmesi ile mümkün olmaktadır. İhlâsa olan azim ve kararlılık belirli bir aşamadan sonra kişide bir meleke halini almakta ve o zorlanmadan bu hal üzerine kalabilmektedir.

Kişinin salt bilgisi de onun bu duygular üzerinde sebat etmesi için yeterli olmamaktadır. Bunun için kişinin bildiklerini sabırla uygulaması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle insanın mücahede ve riyazet ile nefsinin isteklerini kırarak onu terbiye etmesi icap etmektedir.¹³³ Gazzâlî, nefsin eğitebilmesi için onun dünyevî isteklerinin yerine getirilmemesi gerektiğini ve gaye edilen Allah'a bütün benliği ile dönmenin zorunluluğunu belirtmektedir. Bunu yapabilen kişi istek ve arzularını aklının emrine vererek kendisi için asıl gaye olan ahiret yurdunu kazanmış olacaktır. İşte kişinin bu süreçte gerek Allah'a yönelimi ve gerekse ahiret yurdunda ebedî saadeti kazanma gayreti ona ihlâslı olmayı öğretecektir.

Kalbin niyet konusunda eğitilmesi için, öncelikle ihlâslı bir şekilde eylemi gerçekleştirmeye mâni olan engellerin temizlenmesi gerekmektedir. Gazzâlî'ye göre ihlâsı en çok karıştıran riyadır.¹³⁴ İnsanları, riyakârlığa da övülmek zevki, yerilmek korkusu veya insanlardan bir şeyler ummak sevk etmektedir.¹³⁵ O riyanın ise marifet, kerahet ve sakınmak ile önlenebileceğini belirtmektedir. Ona göre marifet riyanın zararlarını bilmek, kerahet ondan hoşlanmamak ve sakınmak ise ondan uzak durmak anlamına gelmektedir. O, sakınmanın kerahetin, kerahetin de marifetin neticesi olduğunu söyleyerek kişinin ancak bildiklerinden sakınabileceğine işaret etmektedir.¹³⁶ İkinci aşamada ise ihlâsı kalbe yerleştirerek riyazet ile orada yeşermesine gayret edilir. Başka bir ifadeyle kişi ihlâs kendisinde meleke halini alıncaya kadar çaba gösterir.¹³⁷ Ona göre bunlardan ilki olmadan ikincisinin olmasına imkân yoktur. Çünkü kişinin kalbinde aynı anda iki şeyin bulunması mümkün değildir.¹³⁸

Gazzâlî'nin düşüncesinde ihlâsın tek başına ameli geçerli hale getirmediğinden bahsetmiştik. Eylemin geçerli olması için ihlâs zorunlu olmasına rağmen yeterli bir şart değildir. Bunun için kişinin ihlâsla birlikte doğru eyleme yönelmesi gerekmektedir. Bu eylemler de Allah'ın bildirdiği ve Resul'ünün gösterdiği şekilde olmalıdır. Buna göre kişinin niyetinin ihlâslı hale gelmesi Allah rızasının yanında doğru eyleme yönelmeyi de kapsamaktadır. O halde niyet eğitimi de eyleme sevk eden gaye konusunda eğitiminin yanında doğru eylemde bulunmayı da kendisine

132 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 70.

133 Gazzâlî, *Mizanü'l-âmel*, 21-25; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, 416.

134 Gazzâlî, *İhyâ*, IV: 382.

135 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 311.

136 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 313.

137 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 59.

138 Gazzâlî, *İhyâ*, III: 9; IV: 316.

gaye edinecektir. Kişi bu şekilde yani belirli bir hedefe ulaşmak gayesiyle var olan seçeneklerden birini tercih ederek eyleme yönelmekte ve böylece söz konusu eylemin sorumluluğunu üstlenmiş olmaktadır.

Genel olarak Gazzâlî'de niyet eğitimi kişinin eyleme ilişkin bilgisini artırmak suretiyle bilinçliliğini yükseltmek anlamına gelmektedir. Ona göre kişinin niyetlerine göre hesaba çekilmesi, amele dönüşmeyen bilgiye sahip olan âlimlerin cahillerden daha çok azaba uğramaları hep bilinçlendirme hadisesi ile ilişkili olmaktadır. Bu bilinçlendirme de sürekli birbirini besleyen bilgi-amel arasındaki ilişki ile olmaktadır. Kişi önce bir konuda bilgi edinmekte sonra bunu hayatında uygulamakta, uygulamanın sonucunda yeni bilgilere sahip olmakta ve hadise bu şekilde sürmektedir. Bunun için Gazzâlî, yeryüzünden melekût âlemine yükselişi, kişinin bitmeyen bir yolculuğuna benzetmektedir. Bu yolculuğun her anının farklı farklı tuzaklarla dolu olması kişinin daima bilinçli olmasını gerektirmektedir. Bilinçlilik niyete yansiyarak sahih niyet olmasını sağlayacak ve kişiyi gerçek yurduna hazırlayacaktır.

SONUÇ

Niyetin sözlükte eyleme kastetmek ve bir şeyin çekirdeği anlamlarını içeren “nevâ” (نَوَا) kökünden türetilmesi gerçekleştirilen bilinçli eylemlerin değer açısından kaynağı olduğunu göstermektedir. Nasıl ki bir çekirdek kuvve olarak taşıdığıının ötesinde bir şey olma imkânına sahip değilse, değer olarak kişinin eylemleri de niyetlerinin ötesinde bir anlam taşımamaktadır. Buna uygun olarak İslam düşüncesinde kişinin bütün eylemlerinin niyetine bağlı olarak değer kazandığı görülmektedir.

Gazzâlî, niyetin sevk eden ve yönelmek anlamlarını esas almaktadır. Onun düşüncesinde niyetli olarak eyleme yönelmek; eylemi gerçekleştirenin bilinçlilik hali, eyleme ilişkin bir gaye edindiği, eylemi gerçekleştirmekte kararlı olduğu, söz konusu eylemin alternatifler arasından tercih edildiği ve nihayetinde eylemin sorumluluğunun üstlenildiği anlamına gelmektedir.

Niyet kalbin eğitimi, kalbin eğitimi de insanı tanımayı gerektirmektedir. Temiz fitrat üzerine doğan insan, erken yaşlarda kuvvetlenen şehvî duygularının etkisinde kalarak hastalanmaktadır. Gazzâlî, müptela olunan hastalığa bağlı olarak insanın tedavi edilmeye ihtiyaç duyduğunu belirterek eğitimin bundan arınma süreci olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca niyet eğitiminde, kişinin özelliklerine bağlı olarak farklı metotların kullanılmasını önermektedir.

Niyet eğitiminde nihai gaye ihlâsa ulaşmaktır. Bunun için kişinin eyleme dair bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu, niyet eğitiminin zihnî boyutunu oluşturmaktadır. Bilgi tek başına yarar sağlamamakta, eyleme geçirilmesi gerekmektedir. Bu

da kalbin eğitimi boyutunu teşkil etmektedir. Bunun kolay olmadığını, bu konuda arzular ile mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamakta ve bu da nefis eğitimi boyutuna tekabül etmektedir. Gazzâlî'nin düşüncesinde niyet eğitimi bilgilendirilmek yönüyle zihin eğitimi, eyleme dönüştürme yönüyle kalp eğitimi ve bu konuda çaba gösterilmesi yönüyle nefis eğitimi boyutlarından oluşmaktadır.

İhlâsın tek başına yeterli olmadığını belirten Gazzâlî, doğru davranışın da tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir. Doğru olanın da Allah ve resulünün bildirdiği eylemleri gösterdiği şekilde yerine getirmek olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî'nin düşüncesinde niyetin sevk eden ve yönelmek anlamlarının Allah rızası için eylemde bulunmak ve doğru eyleme yönelmede anlam bulduğu söylenebilir. Bu şekilde niyetin anlamlarının ihlâslı eylemlerde bir araya geldiği görülmektedir. O halde niyet eğitimi, ihlâslı eylemde bulunmanın yanı sıra doğru davranışı da içermektedir. Bu iki husus göz önünde bulundurularak niyet eğitiminin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmedî, Abdulhalim. "Tahkiku's-sıdkı'n-niyye 'inde'l-Gazzâlî". *Mecelletü'l-Şer'iyye Dirasetü'l-İslamiye* 6/13 (1989): 77-154.
- Ayhan, Halis. *Din Eğitimi ve Öğretimi*. 3 Baskı. İstanbul: İFAV, 2007.
- Basîl, Muhammed Muhyiddîn. "İşraku'n-Nebeviye, (İnnamâ'l-a'mâlû bin-niyât)". *Hediyyü'l-İslam* 4/47 (2003): 13-22.
- Cebeci, Suat. *Din eğitimi, Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ, 2005.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. "n-v-y". *es-Sihâh tacü'l-luga ve sıhâhi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sihâhü'l-luga = es-Sihâh fi'l-luga*. 4. Baskı. Ed. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 cilt. Kahire: Daru'l-ilm-lilmaliyin, 1990.
- Cihan, A. Kamil. *İbn Sînâ ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İnsan, 1998.
- Çağrıncı, Mustafa. *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı (Teorik ve Pratik)*. İstanbul: Ensar, 2013.
- Çelikel, Bülent. *Gazzâlî ve Eğitim*. İzmir: İVY, 2008.
- Dirâz, M. Abdullah. *Kur'an Ahlâkı*. Trc. Ünver Günay Emrullah Yüksel. İstanbul: İz, 2004.
- Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî Aynî. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Matbaa Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, 1972/1392.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. "n-v-y". *Kitâbü'l-âyn*. Ed. İbrâhim Samerrâî Mehdi Mahzumî. 8: Beyrut: Müessesetü'l-A'lemilî'l-Matbuat, 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. "Eyyühe'l-veled". *Mecmûatü Resa'il-l-İmâm el-Gazzâlî* 3: 149-170. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Erba'un fi usûli'd-dîn*. Nşr. Muhammed Muhammed Cabir. Kahire: Mektebetü'l-Cüнди, 1963.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Makâsidi'l-felâsife*. Kahire: y.y., 1331.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mizanü'l-âmel*. Kahire: Mektebetü'l-Cüнди, 1973.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. "er-Risaletü'l-ledüniyye". *Mecmûatü Resa'il-l-İmâm el-Gazzâlî* 3: 85-117. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.

- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. “Ravzatü't-tâlibîn ve ‘umdetü's-sâlikin”. *Mecmû'atü Resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî*. 2: 3-122. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. Nşr. Hamza b. Züheyr Hâfız. Cidde: eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tibaa ve'n-Neşr, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Fâtihatü'l-ulûm*. Kahire: el-Matbaa-tü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, 1322.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulümi'd-din*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Kimyâ-yı saâdet*. Trc. Mehmet A. Müftüoğlu. İstanbul: Çelik, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Me'aricü'l-kuds fi medârici ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Minhâcü'l-'abidîn*. Kahire: Matbaa-i Osmaniye, 1313.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife= Filozofların Tutarsızlığı* (Eleştirmeli Metin-Çeviri). Trc. Hüseyin Sarioğlu Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDVY, 2008.
- Karâfi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *el-Ümniyye fi idrâki'n-niyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Kastallanî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *İrşadüs-sari li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- Keskiner, Emine. “Zernûcî'nin Tûsi'ye Eğitim Açısından Etkisi Üzerine Bir İnceleme (Talîmü'l-Müteallim fi Tarîki't-Teallüm-Âdâbu'l-Müteallimîn Örneği)”. *MÜİFD* 48 (2015): 95-116.
- Kirmânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali. *Sahîhu Ebi Abdullah el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî, el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1401/1981.
- Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn. “n-v-y”. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Nahvî, Adnan Ali Rıza. *en-Niyye fi'l-İslam ve bu'duha'l-insânî*. Riyad: Darü'n-Nahvî, 1992.
- Nevevî, İmam. *Adabu'l-Alimve'l-Mutaâlim*. Nşr. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed Tanta. b.y.: Mektebatu's-Sahabe, 1987.
- Oruç, Cemil. *İmam-ı Gazzâlî'nin Eğitim Anlayışı*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2009.
- Uyanık, Mevlüt. *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği*. Ankara: Araştırma, 2005.
- Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. “n-v-y”. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 10 Cilt. Kahire: y.y., ts.